

Stjepan Radić u Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije

Branka Boban

*Prilog daje prikaz Radićevih istupa u Hrvatskom saboru u
razdoblju između 1910. i 1918. godine*

Stjepan Radić prvi je put izabran u Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1908. godine. S njim na listi Hrvatske pučke seljačke stranke tada je prvi put u Hrvatski sabor izabran i jedan seljak, Vinko Lovreković iz Novigrada kraj Bjelovara. Sabor je odmah nakon sazivanja raspušten, jer je većinu dobila Hrvatsko-srpska koalicija, u koju vrhovi Monarhije nisu imali povjerenja zbog njene politike suradnje Srba i Hrvata u okviru Austro-Ugarske, ali i van nje, sa kraljevinom Srbijom, što je osobito smetalo s obzirom na planiranu aneksiju Bosne i Hercegovine, a odgovaralo je i mađarskim vladajućim krugovima, kojima je Koalicija pod vodstvom Frana Supila pružila energičan otpor u njihovom nastojanju mađarizacije Hrvatske. Uvedeno je vanustavno stanje sa vlašću bana Pavla Raucha, a tek u ožujku 1910. godine rad Sabora je obnovljen. Tada je na naknadnim izborima, u svibnju 1910. godine, u Sabor izabran i treći zaspupnik na listi HPSS Antun Radić.

Novi ban, dr. Nikola pl. Tomašić, uspio je uz suradnju Hrvatsko-srpske koalicije i zastupnika HPSS obnoviti rad Sabora na programu donošenja novog zakona o proširenom izbornom pravu. Tim zakonom je i dalje manje od 10% odraslog pučanstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije imalo pravo glasa, ali se izorno tijelo povećalo na skoro 200.000 birača.

Koalicija se, uglavnom, oslanjala na podršku viših slojeva građanstva, posebno mladih poduzetnika i bankara, inteligencije i višeg svećenstva. Pravaši su bili po broju zastupnika druga stranka u Saboru. Njihove pristaše regrutirale su se uglavnom iz redova molog građanstva. Jednog zastupnika je imala i Socijaldemokratska stranka Hrvatske. Srpske stranke, radikalna i samostalna, okupljale su gotovo sve Srbe u Hrvatskoj, a u programu su se zalagale za interese sitnog građanstva i seljaštva. Svojim shvaćanjima autonomnih prava Srba u Hrvatskoj često su prelazile granice priznavanja postojanja državne posebnosti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.¹

Hrvatsko-srpska koalicija, nakon što je Supilo napustio njene redove, nastojala je dokazati vrhovima Monarhije da je dovoljno lojalna da joj se može povjeriti vlada u Hrvatskoj. Zato su se u listopadu 1910. godine, uoči novih izbora, spojile Hrvatska stranka prava i Napredna stranka u Hrvatsku samostalnu stranku, tako da su Koaliciju od tada činile samo dvije stranke:

¹ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest hrvatskog naroda od 1860-1914, Zagreb, 1968., str. 199-202, 223-227, 242-245, 260-265, 267-270.

Hrvatska samostalna stranka i Srpska narodna samostalna stranka.

Na izborima, koji su u listopadu 1910. godine održani po novom izbornom zakonu, Koalicija je dobila većinu, a Hrvatska Pučka seljačka stranka 9 zastupnika (od 100), što je bio veliki uspjeh. Kako Tomašić u ovom sastavu Sabora nije mogao naći oslonca, zasjedanje je opet prvo odgođeno, a u studenom 1911. godine Sabor je opet raspušten.

Na novim izborima, u prosincu 1911. godine, Koalicija, iako je imala izborni savez sa socijaldemokratima, a u nekim kotarevima u drugom izbornom krugu i podršku HPSS, izgubila je nekoliko mandata. Najjača stranka u Saboru postala je novoformirana Kršćansko socijalna stranka prava, nastala transformacijom Frankove Stranke prava, koja je objedinila u jedan pravaški pokret pravaške stranke iz svih hrvatskih zemalja. Ona je težila postati glavnim nositeljem politike prestolonasljednika Franje Ferdinanda u Hrvatskoj, na temelju trijalističkog preuređenja Monarhije pa u memorandumu, koji šalje Franji Josipu i prestolonasljedniku početkom 1912. godine, postavlja ne samo zahtjev za stvaranjem treće jedinice u Monarhiji, nego naglašava suverenost i državnu samostalnost Hrvatske.

U Hrvatskoj raste nezadovoljstvo zbog stalnih pritisaka režima i neostvarivanja prava hrvatskog naroda, kao i zbog ekonomske krize izazvane aneksijom Bosne i Hercegovine i novim napetostima uoči rata.

Đački štrajk u Zagrebu, koji prerasta u nemire, dobro dolazi mađarskom ministru predsjedniku grofu Khuenu Hedervaryu kao povod za raspuštanje Sabora. On se bojava da bi mogući sporazum između pravaša i Koalicije, pod utjecajem Bečkih krugova, mogao pomoći Beču da pojača pritisak na Budimpeštu, a da bi jačanje ingerencija centralnih organa države omogućilo da oni provedu modernizaciju i time i centralizaciju vojske, čemu se suprotstavljaju sve mađarske stranke. On se čak ne zadovoljava raspuštanjem Sabora, nego uvodi komesarijat, a za komesara postavlja Slavka Cuvaja.

Cuvaj odmah uvodi cenzuru, a prvi dan nakon raspuštanja Sabora hapsi Stjepana Radića zbog njegovog starog sukoba sa kotarskim predstojnikom Sokolićem, zbog čega Radić gotovo cijelu 1912. godinu provodi u zatvoru. Dalmatinski zastupnici u Zemaljskom saboru, kao i u Carevinskom vijeću, daju podršku Hrvatskom saboru, u čemu ih u Beču podržavaju češki i slovenski liberali. Nasuprot njima, Šušteršičev hrvatsko-slovenski klub, u kome su i dalmatinski pravaši, sprečava opstrukciju u Carevinskom vijeću kao mjeru podrške Hrvatima u banskoj Hrvatskoj, što utječe na razbijanje njihovih veza, ali i na raspad svepravaškog saveza, jer se dijelovi pravaša ne slažu sa podrškom velikoaustrijskoj politici. Nakon toga se više nikada nije obnovila snažna pravaška stranka. Odlučnija akcija dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću spriječena je i kolebljivim držanjem Hrvatsko-srpske koalicije. Vrhovi Monarhije oko prestolonasljednika Franje Ferdinanda koriste prilike u Hrvatskoj za pritisak na mađarske vladajuće krugove, ali ne pomažu Hrvatima, jer su nezadovoljni za njih preradikalnim zahtjevima izraženim u gore spomenutom memorandumu Pravaša, kao i ponašanjem drugih hrvatskih stranaka.

U Hrvatskoj raste ogorčenje i protiv mađarskih i protiv austrijskih vladajućih krugova, a uskoro izbijaju i balkanski ratovi. Radić se nakon I balkanskog rata nada da bi Hrvatska, uz pomoć Rusije, mogla ostvariti svoju samostalnost, pa on prvi puta u životu u knjizi "Hrvatski politički katekizam", koja je objavljena u SAD, u izdanju Hrvatske bratske zajednice 1913. godine, govori o pravu Hrvata da upotrebe i nasilna sredstva ako njihova prava budu i dalje tako brutalno kršena. Drugi balkanski rat ga vraća u tešku realnost, pa on piše da je to rat za zemlju (Makedoniju) protivu naroda, tj. protiv interesa i Srba i Bugara i stanovnika Makedonije, kao i interesa svih slavenskih naroda, a za taj rat najviše krivi Srbiju i Nikolu Pašića. Zato se ponovo vraća shvaćanju koje je 1910. i 1911. godine iznio u Saboru, tj. da na rušenju Austro-Ugarske najviše

radi Njemačka koja nalazi saveznike u Mađarima i Srbima, da taj plan podržava i Rusija, ali da bi raspad te države donio veliku štetu svim narodima koji žive u njoj, a najveću Hrvatima, jer bi se moglo desiti da njihove zemlje budu raskomadane između Italije, Njemačke, Mađarske i Srbije.

Kad se nakon novih izbora, održanih krajem 1913. godine, Sabor opet sastao, Koalicija je, nakon što je nasiljima ravnim nekadašnjem Khuenovom režimu dobila većinu, bila spremna provoditi politiku mađarskih vladajućih krugova, koja je značila teško kršenje hrvatskih prava garantiranih hrvatsko-ugarskom nagodbom. Koalicija prihvaća sve odredbe o jeziku iz željezničke pragmatike, kojima je 1906. godine pružila ogorčeni otpor, naime, produžila je financijalnu nagodb. Kruna svega bilo je nastojanje da Sabor prihvati mađarski zakon o izvlastbi cijelog pojasa hrvatske obale ispod vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u korist vlasti ugarskog dijela Austro-Ugarske, koje su trebale biti zajedničke, a bile su isključivo mađarske. Sve do tada Radić je, iako je oštro kritizirao Koaliciju, ipak vjerovao da većina članova Koalicije nastoji djelovati u skladu sa interesima hrvatskog naroda, te je na svim izborima, kao i u borbi protiv Rauchovog i Cuvajevoga režima, bio sklon s njom surađivati. No, progoni koje je doživio 1912. godine, za koje članovi Koalicije nisu pokazali nikakav interes, nasilje na izborima 1913. godine, kao i ponašanje Koalicije u Saboru krajem te godine, naveli su ga da politiku Hrvatsko-srpske koalicije označi kao izdaju temeljnih nacionalnih interesa hrvatskog naroda i sklopi sporazum o suradnji sa Kršćansko-socijalnom strankom prava, koju nakon smrti Josipa Franka vode njegovi sinovi, te su zajednički. Tako uspostavljena suradnja na temelju tzv. "čistog hrvatskog kursa" traje do početka 1918. godine.²

Na početku rata Radić je Vladku Mačeku rekao da se nada da će njemački militarizam biti poražen u ratu, ali je izrazio nadu da se Habsburška Monarhija neće raspasti, nego reformirati u federativnu i demokratsku državu, jer se bojao da bi u slučaju njenog raspada svi narodi koji su u njoj živjeli imali teških neperilika.³

U ratu nisu održavani novi izbori, a Hrvatsko-srpska koalicija, vođena od Svetozara Pribičevića, zadovoljavala se održavanjem rada Sabora, provodeći politiku mađarskih vladajućih krugova koji su dopuštali rad hrvatskog Sabora da ne bi njegovim zatvaranjem pružili opravdanje zajedničkoj vladi da raspusti Ugarski parlament. Zato su oni rijetko davali neke inicijative za rad Sabora, a sve prijedloge opozicije su jednostavnim preglasavanjem odbijali ili prenosili raspravu u odbore, tj. odlagali. Tako su u saboru najčešće govorili opozicioni zastupnici, a najviše S. Radić.

Stjepan Radić je po broju, dužini trajanja i raznovrsnosti tema o kojima je govorio, bio najaktivniji zastupnik u Saboru. Iako je zbog sukoba sa Koalicijom od 1914. bio često isključivan sa po petnaest, pa i trideset sjednica, njegovi istupi zauzimaju oko 10% sadržaja saborskih zapisnika u razdoblju od 1908. do 1918. godine. Pasivnost Koalicije tijekom I svjetskog rata je bila, kako je to kasnije i sam Svetozar Pribičević priznao, u skladu sa politikom izraženom sloganom "što gore to bolje", vođenom sa željom da se potakne što veće nezadovoljstvo naroda Austro-Ugarskom, kako bi što lakše nametnuo ulazak Hrvatske u novu jugoslavensku državu.⁴

Svi istupi Stjepana Radića u Saboru Kraljevine Slavonije, Hrvatske i Dalmacije zauzimali su oko dvije tisuće tiskanih stranica. Sam popis svih govora, prijedloga i interpelacija i teme i problemi kojima se on u njima bavi, govore o značaju njegovog djelovanja u Saboru. U njima je on reagirao na sve aktuelne društvene probleme, političke događaje i odnose, u njima se reflektiraju svi pro-

² Isto, str. 265-273, 276-279.

³ V. Maček, Memoari, Zagreb, 1992., str. 38.

⁴ Pribičević, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd, 1953., str. 19-24.

blemi i razdoblja između 1910. i 1918. godine.

Ako bi se njegove istupe razvrstalo po formalnim kriterijima, ali i po stvarnom značaju tema o kojima je govorio, najvažniji su njegovi govori u raspravama o adresi i proračunu, koji su i najopširniji, pa treba prije svega upozoriti na njegova tri “adresna” govora i pet “indemitetnih” govora. Veliki značaj imaju i njegovi istupi u posebnim prilikama, povodom nekih događaja, te kada iznosi prijedloge o promjeni državnopravnog položaja Hrvatske, a također i prilozi raspravi o pojedinim zakonskim prijedlozima, ili obrazlaganje prijedloga ili protu-prijedloga za donošenje pojedinih zakona. Njegovi upiti i interpelacije govore o širini njegovih interesa, poznavanju prilika u raznim krajevima Hrvatske i njegovu sklonost i sposobnost da i najmanje lokalne probleme promatra u širem kontekstu prilika u Hrvatskoj i položaja i interesa hrvatskog naroda u Austro-Ugarskoj i Evropi.

Tijekom rata on je upozoravao na pogubnost politike Hrvatsko-srpske koalicije, koja ne vodi nikakvu brigu o položaju najširih slojeva naroda širom Hrvatske i položaju i pravima hrvatskih vojnika na fronti, niti o obrani hrvatskih državnih prava, kao i na sve veće pogreške mađarskih vladajućih krugova, koji, po njegovoj ocjeni, gube kontakt sa realnošću, te krugova u vrhovima Monarhije, koji svojim neshvaćanjem potreba hitnih reformi u ustrojstvu države u cilju priznanja prava svih njenih naroda, kao i uvažavanja interesa i prava najširih slojeva naroda, posebno njihovih ljudskih, socijalnih i političkih prava ugrožavaju opstanak države, iako bi njena propast značila i kraj dinastije Habsburgovaca.⁵

Radić je pratio međunarodne odnose i neuobičajeno je otvoreno u Saboru govorio o trgovini sa hrvatskim zemljama, koja je finalizirana Londonskim ugovorom, o radu Jugoslavenskog odbora, o Krfskoj deklaraciji i politici vlade Kraljevine Srbije i Nikole Pašića, o deklaracijama slavenskih stranaka na Carevinskom vijeću u svibnju 1917. godine, o ruskoj revoluciji (buržoaskoj i komunističkoj), koja je utjecala na svršetak rata, te o načelima za okončanje toga rata što ih je formulirao američki predsjednik Wilson.

Bio je svjestan narastajućeg antiratnog raspoloženja, sve većeg neraspoloženja ne samo prema vladajućim slojevima u Monarhiji, nego i prema samoj državi, kao i utjecaja revolucionarnih raspoloženja iz Rusije. Pozdravljao je zahtjeve američkog predsjednika Wilsona da se rat okonča na načelima demokracije i poštovanja prirodnog prava naroda na samoodređenje, a isticao je da se za to načelo, kao i za prekid rata i brigu za prehranu i podjelu zemlje seljacima u Rusiji zalagaže i komunistička revolucija sa Lenjinom, a tek kasnije je zaključio da je to bilo samo deklarativno.

Govorio je da je rat prodrmao sve socijalne slojeve u cijeloj Evropi, a u Hrvatskoj posebno seljaštvo, i da se nakon rata neće moći uspostaviti isti društveni odnosi u državama kao ranije, nego će one morati voditi brigu o socijalnim, kulturnim i demokratskim pravima najširih slojeva naroda.

Njegove rasprave o međunarodnom položaju hrvatskog naroda i međunarodnim odnosima pokazuju da je on raspolagao sa mnogo informacija, a da se njegove procjene budućeg razvoja kreću od upozorenja na realne opasnosti koje za hrvatski narod mogu proizaći iz tih odnosa, do optimističkih prognoza o neminovnosti uspostavljanja demokratskih odnosa u državama i u međunarodnim odnosima nakon završetka rata, što će značiti i ostvarenje prava hrvatskog naroda. Iako je optimistički vjerovao da će Wilsonova načela i Liga naroda donijeti svjetski mir, u Saboru je 1918. godine upozoravao na surovost međunarodnih odnosa i upravo time, kao i činjenicom da su Hrvati mali narod, bez saveznika, i da bi mogli teško stradati ako se raspadne Austro-Ugarska, objašnjavao je potrebu politike slavenske i južnoslavenske suradnje.⁶

⁵ Maček, Memoari, Zagreb, 1992., str. 38; usp. i “Dom” br. 22/1909. i 15/1914.

⁶ Usp. knjige B.Krizmana: “Hrvatska u I svjetskom ratu”, Zagreb, 1989. i “Raspad Habsburške monarhije, Zagreb, 1977., kao i izlaganja sa Okruglog stola “Država Slovenaca, Hrvata i Srba”, objavljene u “Radovima”

U proljeće 1918. godine povezao se sa Česima i Slovencima i Starčevićevom strankom prava (jer je Hrvatsko-srpska koalicija iz oportunitizma do zadnjeg časa odlagala svoje učešće u toj akciji) u nastojanju zajedničkog rješavanja budućeg položaja svih slavenskih naroda koji su do tada živjeli u Austro-Ugarskoj stvaranjem saveza poljsko-češko-jugoslavenskog. Bio je među osnivačima Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba i zalagao se za što potpunije konstituiranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba, da bi se ona mogla na ravnopravnom temelju ujediniti sa kraljevinom Srbijom u novu državu u kojoj bi svi narodi, a posebno Hrvati, zadržali svoju državnu i nacionalnu samostalnost. Na odlučujućoj sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća održanoj 24. studenog 1918. godine glasao je protiv prijedloga da članovi Središnjeg odbora sami sebe preimenuju u delegaciju koja će u ime Narodnog vijeća i cijelog hrvatskog naroda hitno otputovati u Beograd i obaviti akt ujedinjenja, a da prije toga nisu dobili odobrenje Narodnog vijeća ili Hrvatskog sabora. Njegova upozorenja o tragičnim posljedicama takvog čina su bila uzaludna.⁷

U prvom govoru koji je održao u hrvatskom saboru 18. ožujka 1910. godine on izražava uvjerenje da ponovno sazivanje Sabora i najava proširivanja izbornog prava dokazuju da su vrhovi Monarhije shvatili da se u Hrvatskoj ne može vladati protuustavno i zato podržava novoimenovanog bana Tomašića.⁸

Prvi veliki govor održao je tijekom istog zasjedanja, u okviru rasprave o proračunu (indemnitetu), 13. travnja 1910. godine, a iskoristio ga je za predstavljanje Hrvatske pučke seljačke stranke, njene agrarne orijentacije i osnovnih ideja i pogleda od kojih polazi, o načinu organiziranja i djelovanja stranke, o shvaćanjima i stavovima stranke i njega osobno o aktualnim političkim, socijalnim, gospodarskim i prosvjetnim prilikama u Hrvatskoj i načinima njihovog rješavanja. Velik dio govora posvetio je raspravi o međunacionalnim odnosima u Austro-Ugarskoj.

Agrarizam postaje sve popularniji u Evropi (Češka, Poljska, Njemačka, Francuska), a on priznaje da se u tim zemljama agrarne stranke bave uglavnom gospodarskim interesima seljaštva i uopće zemljoposjednika, ali ističe da je agrarizam i širi pokret, koji stvara svoj pogled na svijet, ljude i politiku. Takav agrarizam podrazumijeva da duh upravlja čovjekovim tijelom, ali da bez zadovoljenja određenih materijalnih potreba, čovjek ne može ni misliti ni raditi. Zato se agrarizam zalaže za tzv. "realni idealizam", odnosno, "idealni realizam", to jest za realan odnos između stvarnih potreba ljudi i ideala za koje se treba boriti. Seljačka demokracija, kao pojam koji obuhvaća širi pojam agrarizma, teži, prije svega, za proizvodnjom dobara potrebnih za bolji život dostojan čovjeka, a ne trči, kao građanska demokracija, tj. kapitalizam, za dobiti, pri čemu se stvaraju velike razlike u bogatstvu i izrabljuje radnike, niti kao radnička demokracija (socijalizam), razmišlja više o raspodjeli dobara, nego o njihovoj proizvodnji, a protivi se njihovoj namjeri da ukinu privatnu svojinu i uvedu diktaturu proletarijata, jer bi tako svi državljani bili pretvoreni u činovnike ili robove državi. Kako je protiv diktature bilo kog staleža, seljačka demokracija zahtijeva da se u državama kojima je najjača grana privrede poljodjelstvo, a najbrojniji dio stanovništva seljaštvo, mora najviše brige voditi o poljodjelstvu i seljaštvu, ali da i ostali slojevi društva imaju pravo demokratskim sredstvima u parlamentu boriti se za svoje interese. Seljak je, po njegovom mišljenju, ujedno i kapitalista i radnik, pa bi upravo seljačka demokracija mogla najbolje djelovati na smanjenje tada vrlo aktualnog sukoba između radnika i kapitalista. O agrarizmu kao pogledu na svijet, koji se zasniva na uvjerenju da je čovjek društveno biće koje želi živjeti

Zavoda za hrvatsku povijest, br. 26, Zagreb, 1993. str.187-268. Dragovan Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, I-III, Pula, Rijeka, 1989. i literatura koja se navodi u toj knjizi.

Usp. Boban Branka, Stjepan Radić i Država Slovenaca, Hrvata i Srba, *Radovi* 26., str. 219-236.; usp. i radove B.Krizmana, Stjepan Radić i HPSS u I svjetskom ratu, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2., Zagreb, 1970.; S. Radić 1918. godine, *Historijski pregled*, Zagreb, 1959.

⁸ Stenografski zapisnici sabora Kralj. Slavonije, Dalmacije i Hrvatske, (dalji SZHS)

u neposrednim odnosima s drugim ljudima, s njima dijeliti veselje, pjesmu i žalost, kao i sa prirodom, on govori i kasnije, 1914. godine, a takvo njegovo shvaćanje agrarizma slično je shvaćanjima fiziokrata. On, kao i brat Antun, međutim želi da se HPSS bori za interese seljaka "od pluga i motike", a ne krupnih zemljoposjednika. HPSS je u periodu prije I svjetskog rata organizirala seljake u borbi protiv pojedinih veleposjednika, koji su željeli zadržati svoje privilegije iz feudalnog razdoblja, a zalagala se da seljaci u svojem gospodarskom organiziranju slijede uzore naprednih agrarnih zemalja, kakva je bila Danska.

Hrvatska je, prema njihovom uvjerenju, imala sve uvjete za razvoj moderne poljoprivrede, a Radić je govorio da se u pojedinim krajevima već vidi značajan napredak (Podravina), pa će Hrvatska postati napredna i bogata zemlja i bez industrije, kada se tako razvije poljoprivreda u cijeloj Hrvatskoj. Za takav razvoj potrebno je promišljeno organiziranje drugih i seljačkih kredita, ali i reformiranje školskog sustava, tako da djeca već tijekom osnovnog školovanja steknu osnovna znanja o načinima naprednog gospodarenja, kao i briga za opismenjavanje odraslog pučanstva i njihovo stalno upoznavanje sa novim boljim načinima gospodarenja, kao i njihovo političko obrazovanje. Za poštovanje ljudskih i građanskih prava svih stanovnika Hrvatske, ali posebno seljaštva, treba se boriti jer je seljaštvo, iako socijalno najzastupljenije, i često na rubu egzistencije, nosilac bogate narodne kulture i izvor snage cijelog naroda i jedino njegovim pretvaranjem u subjekt političkog života može i hrvatski narod postati dovoljno snažan da se uspješno izbori za poštovanje svojih nacionalnih prava. Zbog osiguranja ravnopravnosti i slobode svih građana potrebno je osigurati samostalnost sudstva, a u seljačkim zemljama kakva je Hrvatska prilagoditi sudski postupak seljacima, tako da bude usmen i javan, a prije svega potrebno je širenje, ako ne i uvođenje općeg prava glasa, te poštovanje i daljnji razvoj lokalne samouprave. Da bi razvoj Hrvatske tekao kontinuirano i bez velikih potresa treba dostignuća u razvoju zapadnoevropskih zemalja prilagođivati domaćim uvjetima, a u tome je najbolje koristiti iskustva Ceha i Poljaka. Sigurnog razvoja hrvatskog naroda i njegove kulture ne može biti bez osiguranja slobodnog i sigurnog doma za svaku obitelj, koja je osnovna biološka, gospodarska i moralna jedinica svakog društva, toliko značajna u povijesti čovječanstva, da se može reći da i kultura čovječanstva postoji tek od kada se javlja dom.⁹

Zbog takvih shvaćanja je Radić u Saboru često raspravljao o gospodarskim problemima i prosvjedi, davao je mnoge prijedloge kako bi se mogli riješiti bilo gospodarski problemi pojedinih sela i seljaka, bilo neki opći problemi, koji su bili značajni za cijelu Hrvatsku, a posebno je stalno naglašavao potrebu ostvarenja gospodarske neovisnosti hrvatskih zemalja. U već navedenom govoru iz 1914. godine zalagao se za organiziranje i dobro funkcioniranje gospodarskog odjela vlade.

U nizu od tri govora povodom rasprava o proračunu i produljenju hrvatsko-ugarske financijalne nagodbe, čije prihvaćanje je ujedno značilo i izražavanje povjerenja Sabora vladi i banu, održanih 1915. i 1916. godine, nastojao je sistematski pokazati razloge zbog kojih je glasao protiv proračuna, govoreći o lošem funkcioniranju vlade i državne uprave i njihovoj nebrizi za samostalnost sudstva i školstvo, a posebno za gospodarske interese najširih slojeva i hrvatskog naroda u cjelosti.

Dokazivao je da ban i vlada ne brane hrvatske interese pred zajedničkom ugarskom vladom i vrhovima Monarhije, odnosno da ne vode brigu o državnom položaju hrvatskog naroda.

Govorio je da za kritiku djelovanja vlade na području državnog gospodarstva

⁹ SZHS I, str. 546-548. 893.

nije dovoljno samo hrvatsko patriotsko stajalište, nego da to stajalište treba popuniti "prosvęćenim nacionalizmom i onim novim, da tako kaŕem, kršćanskim socijalizmom". Kršćanski socijalizam, objašnjavao je, znači negiranje klasne borbe, odnosno načela "borbe za ŕivot" i zalaganje za "udruŕivanje za ŕivot", a prosvęćeni nacionalizam on naziva i 'slavenskim nacionalizmom', jer slavenski narodi svoj nacionalizam grade nastojanjem da se kršćanska načela ostvare u praksi, dok anglosaski nacionalizam koristi vjerska uvjerenja za ostvarenje sebićnih interesa, tj. imperijalistićkih ambicija.

Izjavio je da narodnost znači kulturu, a demokracija rad, te da u ocjeni proraćuna i financijalnih odnošaja treba voditi raćuna koliko oni doprinose kulturnom, gospodarskom i socijalnom razvitku hrvatskog naroda i koliko se vodi raćuna da je taj razvitak u skladu s razvitkom drugih slavenskih i evropskih naroda. Treba odrediti trajne odnose prema Ugarskoj, a ne produljavati nagodbu na pola godine, treba izraditi stalni, a ne praviti privremeni proraćun, jer to ne rade ni druge drŕave koje su u ratu, i ne smije se dopustiti prelijevanje sredstava iz stavke u stavku, iz poglavlja u poglavlje ili iz odjela u odjel.

Posvećujući veliku paŕnju stanju u školstvu, upozoravao je da se ućitelje pritiscima ŕeli pretvoriti u pokorne sluge sistema, da u udŕbenicima ima previše građe, a malo znanja i poticaja za razmišljanje, da ućitelji imaju previše ućenika, da troškovi školovanja, pa i škola, padaju na teret roditelja, da su škole odvojene od stvarnog ŕivota, da ne daju nikakva praktićna znanja i da uće preziru prema domaćim obićajima i navikama. U školi se provodi deklamatorski patriotizam, a ne ući ŕivom rodoljublju. Predlagao je da se u bogatoj Podravini obavezno školstvo proširi na šest i osam razreda, a u Lici, gdje je rijetka naseljenost, uvedu putujući ućitelji. Seljaćki djećaci bi od 13-te godine do vojske trebali boraviti na naprednim gospodarstvima, jer bi tamo mogli više naućiti o gospodarstvu, nego u formalnim školama, a tako trebaju ućiti i odrasli seljaci. Uopće, u osnovnoj školi đacima treba ponavljati: "Pazi!", tj. upozoravati ga na razne stvari i ućiti koncentraciji, a u srednjoj školi: "Radi, imam volju, imam karakter, misli i opet misli, ne boj se i opet se ne boj!" Zamjerao da se u školama vodi briga samo o ućenju, a ne o odgoju djeće.

U školama treba ućiti strane jezike i zbog toga da se nakon rata lakše izmire svi narodi, a to je u njihovom dugoroćnom interesu. Škola treba biti slavenska, evropska i svjetska, dok politiku treba voditi prema teritorijalnim i polićkim vezama.

Sistem nametnut Hrvatsko-Ugarskom nagodbom i njenim povredama iskrivljuje cijeli školski sustav, pa i sveućilišni profesori, iako su pametni i naćitani, ne smiju govoriti slobodno ŕto znaju, nego samo ono ŕto sistem od njih traŕi.

Za razvoj gospodarstva nuŕno je odvajanje gospodarske uprave od ostale uprave, pa treba stvarati gospodarske općine i kotareve, kako su stvoreni općinski i kotarski sudovi, jer je u upravi princip vlast, a u gospodarstvu princip treba biti gospodarska autonomija.

Protestirao je protiv osnivanja prijekih sudova u ratu. Traŕio da se uvede usmeni postupak umjesto pisanog, koji se razvlaći mjesecima, pa i godinama, a da se u krivićnim parnicama uvede porota kakva je već postojala u tiskovnim parnicama, ŕto je već uvedeno u Austriji i Ugarskoj.

Govorio je da u upravi caruje birokratizam i nebriga i nepoznavanje potreba i interesa najširih slojeva naroda, posebno seljaštva, ali je prisutan prezir prema njima. Naglašavao je da drŕavu ćini narod, a da se zanemarivanjem njegovih interesa i onemogućivanjem narodne inicijative preko lokalne samouprave nebiraњem općinskih i kotarskih vijeća ili njihovim raspuštanjem, ili nametanjem ljudi koji odgovaraju vlastima, kao i raspustima Sabora, izaziva sumnja naroda u efikasnost zakonite borbe.

Radić je naglašavao da su se seljaci i u ratu pokazali najposposobniji jer najbolje shvaćaju da: “da u ratu moraš biti i junak, moraš biti ja i da moraš znati za stegu, moraš biti mi “. Tvrdio je da seljaci najdublje shvaćaju značaj odbrane domovine, jer ona za njih znači odbranu njihovih domova na kojima generacijama žive, a svojim shvaćanjem da su samo karika u lancu generacija, kao i da su oni, a ne nitko drugi, najjači na svojoj zemlji, slični su plemstvu. Zbog svega toga seljaci zdušno služe u ratu, ali nakon rata neće više dopustiti da ih itko gazi i, ako se želi da se oni nastave boriti, treba im dati određena prava, kao što je ban Jelačić seljake oslobodio od kmetstva.

No, vlada koju podržava Hrvatsko-srpska koalicija na sve načine, a posebno nebrigom za prehranu naroda, dopuštanjem da ratni bogataši zgrču bogatstva varajući i narod i državu, kao i da državni činovnici nasilno postupaju s narodom, je pokazivala, po Radićevom uvjerenju, da ne mari za narod, a posebno da ne razumije značaj agrara i agrarizma i seljaštva. Te tvrdnje i ocjene dokazivao je na nizu primjera iz svakidašnjeg života.¹⁰

Stavovi koje je zastupao u ovim govorima su došli do izražaja u mnogobrojnim interpelacijama, upitima i prijedlozima koje je dao u tom periodu u cilju da upozori na niz problema iz raznih područja narodnog života i potakne njihovo rješavanje, o čemu najbolje govore njihovi naslovi: “o dodjeli državnih potpora obiteljima mobiliziranih i isplati odšteta za konje i kola i živežna sredstva rekvirirana i o podjeli gospodarskih dopusta vojnim obveznicima (16. lipnja 1915., str. 26-27.), “o kontroli nad podjeljivanjem ratnih potpora”(15. lipnja 1916., str. 971-975), “o živežnoj ratnoj opskrbi u banskoj Hrvatskoj”(isti dan), “o posebnoj strogosti kod cenzure tjednika “Dom”(27. lipnja 1916., str. 1238-1241.), “o nepodopštinama kod opskrbe pučanstva u Krapini”, “o ukinuću mature u srednjim školama”, “o odronu zemlje kod rudokopa Strahinja”, “o skrajnjoj potrebi bezodvlačne istrage proti sedmorici opć. bilježnika”, “o ukinuću svih kazna po vladinoj naredbi za narodno gospodarstvo”, “o nedopustivosti prisilnog rada vlastelinstvima, dok seljaci sami sebi ne pooru i ne posiju”(sve 27. lipnja 1916., str. 1241-1245).¹¹

S istim ciljem postavio je i interpelacije: “o izigravanju ustavne saborske kontrole nad sveukupnom državnom političkom upravom”, “o skrajnjoj oskudici u županiji modruško-riječkoj, ličko-krbavskoj, pa u kotaru Vrginmost, Glina i Dvor u županiji zagrebačkoj, te nepodopštinama kod aprovizacije u općinama Selce, Raven i Doljnja Bebrina”, “o nepodopštinama općinskog načelnika u Selcima”, “proti kupovanju zemljišta po negospodarima u spekulativne svrhe”, “o posebnoj zakonskoj zaštiti obitelji poginulih (mobiliziranih) vojnika i ob osnutku seljačkih domaja”, “o prevelikoj, beskorisnoj vlasti velikih župana i o zloupotrebama te vlasti u korist Židova”.¹²

Podnio je i prijedlog o preispitivanju ovlasti za državne dobave jer su bile izvor beskrupuloznog bogaćenja ratnih profitera, koji su kupovali jeftino od seljaka stoku za potrebe prehrane vojske, a državi ih prodavali skupo, zatim za ukidanje jedinstvenih centrala na nivou ugarskog dijela monarhije za otkup žita i nepravednih odluka centralnih ugarskih organa o tom otkupu, jer ugrožavaju prehranu stanovnika Hrvatske, te osnivanje posebnih centrala za Hrvatsku (12. veljače 1917., str. 93-96.). Interpelirao je i raspravljao u više prilika o raznim mjerama u pravosuđu (27. lipnja 1916., knj. III, str. 1229-1237. i 23. siječnja 1917., knj. IV, str. 413-416.) i o zanemarivanju hrvatskog sudstva za vrijeme rata (26. siječnja 1917., knj. IV, str. 511-515.) i o premještanju kraljevskih sudaca”(1. ožujka 1917., isto, str. 791-795).¹³

Sva ta pitanja, kako je već napisano, postavljao je i sa stajališta interesa hr-

¹⁰ SZHS III, 9-93; SZHS IV, 224.

¹¹ SZHS IV.

¹² SZHS V, 806-818.

¹³ SZHS IV.

vatskog naroda, pa je u niz navrata govorio i o odnosu agrarizma prema nacionalnom pitanju. Agrarci, kao realisti, ne mogu biti u nacionalnom pitanju šovinisti, jer su protiv svake isključivosti i mržnje, ali su prirodni nacionalisti, jer odbrana domovine je zapravo odbrana svih domova koji je čine. Zato se HPSS zalaže za ujedinjenje svih Hrvata “koliko žive na okupu” u jednu samostalnu državu, ali s obzirom na realne međunarodne odnose i svoj stav da se za sve ciljeve bore samo zakonitim, mirnim sredstvima, oni priznaju Hrvatsko-Ugarsku nagodbu kao faktično stanje, a u borbi za promjenu tog stanja će se oslanjati na hrvatsko povijesno i faktično pravo, jer je to njihovo pozitivno nasljeđe, tim prije što vrhovi Monarhije priznaju samo to pravo, iako HPSS priznaje i načelo prirodnog prava naroda.

Govor je zaključio iznošenjem glavnih točaka adrese HPSS u pogledu položaja Hrvata u Austro-Ugarskoj: 1. Graditi hrvatsku državnost u Monarhiji uz pomoć Slovenaca i Srba, a van Monarhije podržavati jačanje srpske države u sporazumu s Bugarskom (nadajući se da će hrvatska i slovenska gospodarska jakost biti garancija političke samostalnosti Srbije, a politička samostalnost Srbije da će biti pomoć Hrvatima u borbi za njihovu državnost unutar Austro-Ugarske monarhije); 2. voditi “carevinsku” tj. dinastičku politiku, a to znači evropsku, jer dinastija Monarhiju vodi u Evropu, dok je drugi hoće od nje odvojiti. Zato dinastija treba biti sudac u sporu između Ugarske i Hrvatske. 3. sa stajališta “agrarne politike” dinastička politika mora postati “pučka i narodnosna”, tj. treba voditi računa o pravima i slobodama najširih slojeva naroda, prije svega seljaka i drugih radnih slojeva, ali i o pravima i slobodi hrvatskog naroda i zalagati se za reformiranje Monarhije u demokratsku, federativnu državu. Njegovo uvjerenje da su građanska, ljudska prava i slobode i demokratski odnosi temelj za razvijanje ravnopravnih međunarodnih i socijalnih odnosa se vidi i u tome što je smatrao da poštovanje temeljnih načela o tim pravima i slobodama moraju biti u nadležnosti zajedničkih tijela cijele Monarhije, tako da se u svim federalnim jedinicama jednako poštuju.

Prvi govor u raspravi o adresi nakon izbora prema novom zakonu o proširenom izbornom pravu u listopadu 1910. godine, na kojima je HPSS dobila devet zastupnika, Radić je u cjelosti posvetio raspravi o položaju hrvatskog naroda, međunarodnim odnosima i nacionalnom pitanju uopće. Rasprava o adresi je bila, kako je sam Radić izjavio u tom govoru, “jedina prilika u našem parlamentu, da se svaka stranka, pa i pojedini političar, ako drži potrebnim, može izjaviti o svim političkim pitanjima u svim političkim područjima”, a njen rezultat je bila zajednička “adresa” Sabora kralju, u kojoj je bilo izraženo mišljenje o najznačajnijim problemima i zadaćama, kao i metodama djelovanja za koje je Sabor tražio podršku kralja. Tu priliku je Stjepan Radić ovoga puta obilno iskoristio ne samo dužinom izlaganja, (održao je vjerojatno najduži govor u životu, govorio je oko 12 sati sa prekidima) nego i značajem tema o kojima je govorio i načinom na koji je o njima raspravljao.

Glavna namjera njegove rasprave je bila obrazložiti opredjeljenje Hrvatske pučke seljačke stranke za tzv. “carevinsku politiku”, tj. politiku podrške opstanku Habsburške Monarhije, kada su mnoge države i političari, pa i Hrvatsko-srpska koalicija i Starčevićeva stranka prava, sve više dovodili njen opstanak u pitanje. On je upozoravao na neke karakteristike koje se mogu zapaziti u međunarodnim odnosima u Evropi, a posebno među tadašnjim glavnim “velevlastima”: Vel. Britanija i Francuska su se pomirile još 1904., a Francuska se povezala s Rusijom u namjeri da ograniči snagu Njemačke, a on je smatrao da će takvi njihovi odnosi davati glavni ton međunarodnim odnosima u Evropi u budućnosti, iako se u godinama prije početka I svjetskog rata nadao da će se u budućnosti izmiriti suprotnosti između Njemačke i Francuske, kao što su se izmiriti i Engleska i Francuska.

Govorio je o položaju i ulozi koju je Austro-Ugarska igrala u Evropi, odnos-

no koju bi trebala igrati, o njemačkom “Drangu nach Osten”, o odnosima između Austro-Ugarske i Njemačke, u kojem Njemačka drži Austro-Ugarsku u neizvjesnosti, jer je spremna da je podrži ako radi u korist njemačkog prodora (ali po Radićevom mišljenju, ekonomskog, a ne vojnog) prema Bliskom Istoku, a ako to neće, onda je protiv nje, dok Francuska želi održati Austro-Ugarsku na distanci prema Njemačkoj. Govorio je i o aneksionalnoj krizi i njenom utjecaju na međunarodni položaj Austro-Ugarske, za koji je tada ocijenio da je stabilan, jer nasuprot nekim uvjerenjima, ni jedna velika država nije istinski zainteresirana za njeno raspadanje, iako nije posebno zainteresirana ni za njen opstanak. Raspravljao je o razvoju i položaju gotovo svih slavenskih naroda u Austro-Ugarskoj, o razvoju moderne nacionalne svijesti i problemima u međusobnim odnosima, posebno na primjeru Čeha, Hrvata, Mađara, a govorio je i o Muslimanima, koje nije smatrao posebnom narodnošću (kao ni jedan etnolog i političar tada), ali je vidio njihove specifičnosti, a najviše je govorio o odnosima Hrvata i Srba u Monarhiji i van nje.

U tom govoru je dao najcjelovitiji prikaz velikosrpskih teza i djelovanja srpskih znanstvenika, publicista i političara. Dao je naslutiti da ima informacije o vezama između vodstva Hrvatsko-srpske koalicije pod vodstvom S. Pribićevića i vlade kraljevine Srbije, koje je Pribićević sam kasnije priznao u svojoj knjizi “Diktatura kralja Aleksandra”, a zamjerao je češkom političaru T. Masaryku zbog miješanja u Friedjungov proces, jer je sumnjao u autentičnost izvora i njegovih podataka, što se pokazalo točnim.¹⁴ Ipak je smatrao da većina članova Koalicije nije svjesna svih opasnosti koje iz toga, kao i iz međunarodnih odnosa u Evropi, prijete Hrvatskoj. Nadao se da će oni u presudnim trenucima braniti hrvatske interese i davao im podršku u borbi protiv tadašnjih bana N. Tomašića, koji je pod pritiskom mađarskih vladajućih faktora nastojao obnoviti unionističku politiku u Hrvatskoj.

Kako seljačka stranka nije bila stranka intelektualaca, a on nije želio govoriti o svojim iskustvima i shvaćanjima, jer je znao da ih većina tadašnjih hrvatskih političara ne prihvaća, o navedenim je temama govorio navodeći shvaćanja i podatke cijelog niza francuskih, čeških, poljskih, srpskih i ruskih političkih pisaca, povjesničara i političara, iako je potpuno jasno da je autore i shvaćanja birao prema svojim stajalištima.

Upozoravao je hrvatske političare da u međunarodnoj politici vlada pravo jačeg i ravnoteže sila i želja država, koje su dostigle svoje glavne ciljeve u Evropi, “da budu stalni miroljubivi odnošaji između velikih vlasti” (str. 794.), što znači da se mora održavati postojeća ravnoteža i da se ne mogu mijenjati granice koje tim državama odgovaraju. Hrvati mogu malo ili nimalo utjecati na međunarodne odnose u Evropi, pa tako i na promjene međunarodnih granica, ali hrvatski političari moraju znati “kako se ne da naša domaća politika odijeliti od evropske” i “da nije dosta samo Evropu pozivati, da nam simpatije svoje pokloni, nego da valja znati, tko je to Evropa, i uz koje ćemo uvjete u njoj naći odobrenja i priznanja za svoje zahtjeve.” (str. 794.)

No ni “velevlasti” nisu došle do svoje moći samo oružanom silom, nego prije svega marljivim radom na organizaciji i napretku svih područja života svoga naroda, od gospodarstva i prosvjete, do kulture i znanosti, kao i davanjem sigurnosti i zakonske zaštite svim građanima za miran život i napredak, pa bi to trebao biti primjer i za hrvatski, kao i za druge male narode.

Sve opasnosti koje su prijetile Hrvatima iz međunarodnih odnosa koji su ugrožavali i opstanak velike države poput Austro-Ugarske, ipak nisu opravdanje za prepuštanje sudbini ili okrivljavanje drugih za sve teškoće: “Ako mi samo tužimo, ili neka mi se oprostí izraz, ako samo tužakamo sad Magjare, sad opet

¹⁴ Hodimir Sirotković, Pravni i politički aspekti procesa “Reichpost-Friedjung”, Starine JAZU, 52, 1962. H. Sirotković je objasnio sa su dokumenti bili falsificirani, ali to nije učinjeno u ambasadi Austro-Ugarske u Beogradu, pa su žrtve tih falsifikata bili ne samo Frano Supilo, nego i austrijska diplomacija.

Srbe, ili čak samu monarkiju, da su nam oni svemu zlu krivi, slični smo učeniku, koji svomu učitelju neprestano veli: Onaj mi ne da pisati, ili onaj mi ne da mira, ili papir mi ne valja, ili opet: tinta nije dobra, ili pero mi ne piše itd., i taj učenik nikada ne će naučiti pisati. No ako mi potražimo uzroke svemu zlu i u sebi samima, a ja sam nastojao, da ti uzroci budu u našoj adresi istinito i iskreno navedeni, i ako se to učini, kako je učinila adresa seljačke stranke, koja iztiče zastarjelost autonomnih zakona i neproduktivnost proračuna”(str. 829.), onda će Hrvati stići do ciljeva kojima teže.

On je na kraju govora izrazio uvjerenje da Hrvati imaju, i pored svih problema, garanciju da im je budućnost osigurana u činjenici da su oni jedini od slavenskih naroda uspjeli očuvati elemente svoje državne samostalnosti tako da “nad maticom hrvatskih zemalja” nije nikada lepršala tuđa zastava “i nikada osvajačka noga pogazila i pravnoga nam obilježja satrla, jedini, koji smo sačuvali, bar glavu, koji smo sačuvali bar ramena i ruke, i ako su nam odsjekli obje noge, i ako su nam živu utrobu našu Bosnu bili izvadili - još smo ostali živi - i kad su već svi vjerovali, da smo za uvijek mrtvi, ne samo da smo uzkršli, nego se tako preporadjamo i tako jačamo, da ćemo od ove drage stare i slavne kraljevine učiniti jaku domovinu i u njoj sretan hrvatski narod.” (str. 831-832.)

I u govoru u raspravi o adresi 12. ožujka 1914. godine, dakle nakon burne dvije godine, u kojima je Sabor dva puta raspuštan, a više od godinu dana je trajalo vanustavno stanje i komesarijat Slavka Cuvaja, dok su u isto vrijeme vođena dva Balkanska rata, Radić je ponovo naglašavao potrebu očuvanja Habsburške Monarhije, a smatrao je da su glavni krivci za loše stanje u toj državi mađarski vladajući krugovi. Zato je ponovo prikazao svoja shvaćanja o povijesti nagodbi između kraljevine Hrvatske i kraljevine Ugarske i zaključio da su politika grofa Tisze i komesarijat u najširim slojevima naroda, u kojima se on kreće i čije raspoloženje poznaje, definitivno uništili ideju zajedničke države između Hrvatske i Ugarske. U odnosima između Hrvata i Srba on je zahtijevao politiku ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, a ne politiku “narodnog jedinstva” iza koje se krije politika neprijateljska interesima hrvatskog naroda i osudio je Hrvatsko-srpsku koaliciju što u svom prijedlogu adrese prvi puta u povijesti ne spominje ime hrvatskog naroda. Takvo njeno ponašanje naziva izdajom, zbog čega mu predsjednik sabora oduzima riječ, a na prijedlog. dra Lukinića 14. ožujka on je isključen sa osam sjednica uz gubitak dnevnica.

Teror nad njim se nastavio, pa mu je 1. travnja poništen mandat. Nakon ponovnog izbora u istom izbornom kotaru Ludbreg, ovjerenjeni prijepis izbornog zapisnika o njegovom izboru ustupljen je odboru za verifikaciju na 56. saborskoj sjednici, održanoj 29. svibnja, a na temelju izvješća tog odbora mandat mu je ponovo poništen na 61. saborskoj sjednici 9. lipnja 1914. godine. Po treći puta je izabran u Ludbregu, na sam dan atentata na prestolonasljednika Franju Ferdinanda, 28. lipnja, nakon molbe kralju Franji Josipu za konačno okončanje stalno obnavljanog sudskog procesa zbog sukoba sa kotarskim predstojnikom Sokolićem, još 1911. godine, zbog čega je već nekoliko puta sjedio u zatvoru, mandat mu je priznat, tako da je za vrijeme I svjetskog rata HPSS bila u saboru zastupana sa tri zastupnika: Stjepanom Radićem, Vinkom Lovrekovićem i Tomom Jalžabetićem.

Njegova austroslavistička orijentacija i uvjerenje da je zajednički interes i hrvatskog naroda i dinastije Habsburga da Monarhija preživi rat iskazao je u apologetskoj formi “Himne Habzburgu”, koju je objavio u prvim danima rata. U njoj je, između ostaloga, iskazao i svoja očekivanja o ponašanju Habzburga kao realne činjenice.¹⁵

Godinu dana kasnije, Sabor je prvi put sazvan u ratu. Sve stranke su

¹⁵ “Dom”, Zagreb, 1914.

podržale izjavu podpredsjednika sabora, dr. Pere Magdića, datu prije početka rada, u kojoj se naglašava da sve stranke neprekidno zahtijevaju narodno ujedinjenje u jedinstveno državno tijelo na temelju narodnog načela i hrvatskog pozitivnog i historijskog državnog prava.¹⁶ U skladu s tom izjavom je i interpelacija Stjepana Radića, podnesena 16. lipnja 1915. godine, o zaštiti hrvatskog pučanstva na Rijeci i raspustu talijanskog gradskog zastupstva u Zadru, u kojoj on naglašava pravo i potrebu na ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, a posebno ističe hrvatski karakter Dalmacije i Jadranskog mora i njihovo značenje za Hrvatsku. U tom govoru vidi se da je on znao, ili naslućivao, da se vode, odnosno da su vođeni pregovori, koji su rezultirali Londonskim ugovorom, u kojem su zemlje Antante prepuštale Italiji velik dio hrvatske jadranske obale da bi ušla na njihovoj strani u rat protiv Njemačke i Austro-Ugarske, što je on osuđivao.¹⁷

Pravaška kršćansko socijalna stranka i Stjepan Radić su protestirali protiv takvog stanja i tražili u svim mogućim prilikama da sabor pokrene inicijativu za promjenu državnopravnog položaja Hrvatske i da se saboru dade prilika da se adresom obrati kralju ili da on primi predstavnike svih hrvatskih zemalja, jer je smatrao da se hrvatski sabor saziva u toku rata ne samo zbog volje mađarskih vladajućih krugova, nego i zbog želje kralja, da uz mađarski sabor bude otvoren i jedan forum slavenskih naroda, tako da se u njemu mogu čuti razmišljanja i raspoloženja slavenskih naroda u monarhiji.¹⁸

Na prvom ratnom saboru 1915. godine, na prijedlog vlade da se produlji hrvatsko-ugarska financijalna nagodba za godinu dana, Radić je podnio protuprijedlog da se ta nagodba ne produžava, a ako mađarski vladajući krugovi na to ne pristanu, ili ne odgovore na prijedlog, da se traži arbitraža kralja. Taj zahtjev potkrijepio je tvrdnjom da Hrvati za svoje velike žrtve u ratu i velike uspjehe u odbrani interesa Monarhije imaju pravo na ostvarenje svojih interesa, a da bi se financijalnom samostalnošću osiguralo nesmetano financiranje Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koja bi nakon rata trebala ujediniti oko sebe sav hrvatski narod, kao i "istoplemeni, istojezični, istovjerni i istim političkim težnjama prodahnut narod slovenski". Tvrdio je da su po pozitivnom zakonu Hrvatska i "savezna" kraljevina Ugarska ravnopravne, a da oni koji misle da se nagodba ne treba mijenjati, jer su Mađari jači u fizičkoj sili i u politici, griješe, jer se upravo u ratu pokazuje da je fizička sila relativna, a izrazio je i uvjerenje da će u konačnici biti i politički jači oni koji svoju državu organiziraju na načelima koje zahtijeva moderno vrijeme, a da su Mađari u organizaciji unutrašnje uprave najzaostaliji narod u Evropi. I britanski državnik Gladstone je izjavio da male narode treba cijeniti kao "dragocjene posude". Moderna država je tu da širi kulturu i blagostanje, a to znači da glavno državotvorno sredstvo za njeno unutrašnje uređenje postaje poštovanje narodnosti. Radić upozorava da bi kralj morao odobriti taj zahtjev, jer treba biti svjestan da hrvatski seljaci idu u rat sa takvim entuzijazmom, jer očekuju da će zbog toga nakon rata napokon biti ostvarene njihove potrebe i želje.¹⁹

Svoj govor u prosincu 1916. godine završio je uvjerenjem da će svjetski rat završiti ne samo pomirenjem Francuza i Nijemaca, nego da će nakon njega doći do konfrontacije između anglosaskog i slavenskog nacionalizma, a on se nadao da ona neće biti oružana. Tek nakon njihovog izmirenja i prožimanja doći do svjetskog mira.²⁰

On je dokazivao da je pogrešno uvjerenje Koalicije da se Mađarima mora popuštati jer su Hrvati slabi, tvrdeći da su Hrvati na svojoj zemlji uvijek jači od Mađara, kao što je svaki narod na svojoj zemlji najjači. Kada Koalicija

¹⁶ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1989., knj. I, str. 334.

¹⁷ SZHS III, 26-27.

¹⁸ SZHS IV, 200.

¹⁹ SZHS III, 88. sab. sjednica, 23. lipnja 1915. str. 73.

²⁰ Isto, 997.

popušta naredbama zajedničkih vlasti o otkupu ili aprovizaciji žita, ona time ne ugrožava samo jezik, zastavu, natpis, nego dušu i sam život naroda.²¹

On je protiv Hrvatsko-Ugarske nagodbe zbog toga što je ona postala prepreka za ostvarenje hrvatskih državnih prava jer Mađari Hrvatsku shvaćaju kao most prema moru, kao i zbog socijalnih razlika između Mađara, koji su ili aristokrati ili beskućnici, dok su Hrvati većinom seljački narod, pa ne mogu imati jedinstvene socijalne uredbe. Ako Hrvati nemaju snage mijenjati Nagodbu i mijenjati odnose u cijeloj Monarhiji, oni imaju pravo tražiti poštovanje svoga državnog prava.

On je tvrdio da Hrvati, iako se stalno sukobljavaju s njima, ne smatraju Mađare svojim neprijateljima, nego protivnicima, čime pokazuju da su po svom kulturnom odnosu prema drugim narodima na nivou razvoja evropskih naroda. To potvrđuje i činjenica, nastavlja on, da su Hrvati, iako su bili u sukobu sa Nijemcima i Talijanima, cijenili njihovu kulturu i nisu kidali s njima kulturne i gospodarske i druge veze.

O povredama hrvatskog državnog prava i njenom državopravnom položaju u Austro-Ugarskoj brinuo je ne samo u adresnim i indemitetnim govorima, nego i u prijedlozima, izjavama, interpelacijama i pitanjima u saboru.

Nadao se da će za hrvatska prava moći zainteresirati mladoga kralja dokazivanjem da je i u interesu dinastije da poštuje prava svih naroda i reformira državu u federaciju, pa je u govoru o adresi, koji je održao 7. ožujka 1917. godine, hvalio dinastiju Habsburga da je tijekom povijesti pokazala sposobnost nalaženja pravog načina prilagođavanja potrebama vremena. Izrazio je uvjerenje da će to uspjeti učiniti i danas i u budućnosti, pa će se pobrinuti da sami riješe nacionalne probleme u svojoj državi, što će učiniti njihovu državu jačom i osigurati joj bolje pozicije na budućoj mirovnoj konferenciji, jer se u međunarodnoj javnosti sa raznih strana govori o potrebi poštovanja prava svih, pa i malih naroda. Ako to ne učini, sama će ugrožavati opstanak Monarhije. Dokazujući da je narodnost sada postala glavno državotvorno načelo ne samo u unutrašnjoj, nego i u međunarodnoj politici, on se poziva na definiciju koju daje ruski državoslovac Grabovski, koji piše da je narodnost "cjelokupnost lica svezanih jedinstvom podrijetla, jezika, civilizacije i historijske prošlosti, te ima pravo, da obuzuje posebnu političku jedinicu, t.j. posebnu državu." Da bi objasnio snagu "narodnosnog" načela on navodi da je i Fichte govorio da Nijemci žele slobodu, ali ne slobodu, jednakost i bratstvo koje im nameće Napoleon, jer ona za njih znači ropstvo, nego su za slobodu ostvarenu na svojim tradicijama i kulturi. Tako i Hrvati ne mogu biti slobodni, ako ta sloboda nije njihova, ako im je nametnuta izvana. (str. 964.)²² Ulogu Fichtea kod slavenskih naroda i Hrvata su, po njegovom mišljenju, igrali slavenofili, jer je smatrao da 'novoslaveni' nisu, kako se općenito misli, velikorusi.²³

Hrvati također moraju brinuti za slobodu svih svojih dijelova, a kako im se dobrovoljno priključuju i Slovenci, treba brinuti za slobodu naroda od Soče do Bojane i od Dunava do Jadranskog mora.²⁴

Stjepan Radić je govorio da je načelo narodnosti moglo potamnjeti jedino pred načelom čovječanstva, kozmopolitizma, ali su socijalisti to načelo htjeli ostvariti zanemarujući nacionalno načelo. Kako je nacionalno načelo ne samo politički, kulturni i državotvorni, nego i egzistencijalni pojam za svaki narod, u ovom ratu je narodnosno načelo 'prešlo na dnevni red' preko socijalizma. On je dokazivao da nije nacionalizam, kako su mnogi mislili, kriv za pojavu militarizma, koji je najviše došao do izražaja u I svjetskom ratu, jer je militarizam stvar velikih država. Nacionalizam je prirodna oznaka, dok je socijalizam viša

²¹ Isto, 91-93.

²² SZHS IV, 964.

²³ SZHS IV, 967.

²⁴ Isto.

tvorba, a u svim vremenima konvulzije, kao u ratu, odlučuju osjećaji naroda, a ne više tvorbe.²⁵

Država se u zadnjem stoljeću bitno promijenila i postala socijalna, što znači da utječe na sva područja ljudskoga života. To joj daje veliku snagu. Ona osigurava ono što nikakav pojedinac ne bi mogao sam ostvariti, ali time dobiva i razornu moć, kako nad pojedincem, tako nad sudbinama milijuna ljudi, što se vidi u ratu. Tu ogromnu snagu države su bolje vidjeli socijalisti, koji je hoće rušiti, nego državoslovci i političari. Socijalnu ulogu koja je bitna za modernu državu ona može ostvariti jedino ako postane narodna država, a tada se narodi više neće dati manipulirati i voditi u osvajačke ratove.²⁶

Oni koji ne shvaćaju da će se nakon rata morati priznati prava svih naroda i odbacuju taj zahtjev vremena će stradati, a među takvima prvi Mađari, jer njihovo političko rukovodstvo uopće ne shvaća demokratske zahtjeve vremena.²⁷ Pogrešne su nade da se Mađarska može brzo demokratizirati, jer njeni političari i dalje misle da su u Hrvatskoj izgubili mogućnost vladanja ili zbog Khuenovih grešaka, ili zbog orijentacije hrvatskih političara prema Balkanu, a ne shvaćaju da je to posljedica razvoja svijesti hrvatskog naroda. Nedemokratski Mađara se vidi i u tome što oni ne priznaju postojanje Slovaka i Rumunja u Mađarskoj, dok Hrvati priznaju postojanje Srba u Hrvatskoj, a po njegovoj ocjeni, izborni zakon i način provođenja izbora u Hrvatskoj je također demokratskiji nego u Ugarskoj. Ako Pešta želi ostvariti "hrvatski kurs", odnosno pravedne odnose sa Hrvatima, morala bi, kao minimum, dopustiti: 1. izbor novoga bana, koji bi bio hrvatski orijentiran i koji bi imao pravo direktno kontaktirati s kraljem, bez zapreka od ugarskog ministra predsjednika; 2. dopustiti da Sabor bude zaista sposoban djelatno raditi, a za to je potrebno uvođenje "računskog dvora" i "ustavnog sudišta"; 3. sprovesti nove izbore.

On ponavlja da su pogrešne tvrdnje Hrvatsko-srpske koalicije da sada nije moguće provesti ujedinjenje svih hrvatskih zemalja i mijenjati odnose sa Mađarima, jer Hrvati za svoje zahtjeve ne bi mogli dobiti podršku predstavnika drugih slavenskih naroda u Carevinskom vijeću. Upozorava da i među Mađarima ima onih koji shvaćaju da bi davanje prava Hrvatima bilo i u njihovom interesu, da Poljaci lako shvaćaju probleme Hrvata, a Česi ne žele dopustiti da Hrvati sami riješe svoje probleme parcijalnim reformama, nego žele rekonstrukciju cijele Monarhije, tako da i oni dobiju svoja prava.

Radić je rekao da bi takve reforme bile prirodne, ali se obično dešava, kako je govorio njegov omiljeni profesor Albert Sorel na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parizu: "Najjednostavnije stvari se najteže ostvaruju", pa su u Monarhiji slavenski narodi, koji, po njegovoj ocjeni, čine kulturnu većinu njenih stanovnika, potlačeni, a Hrvatima se, iako su tijekom povijesti kao narod najviše dali za odbranu monarhije i njen opstanak, ne dopušta ujedinjenje u jedno državno tijelo.

On ipak izražava uvjerenje da je zahtjev, koji se imanentno nalazi u sadržaju adresa svih stranaka, za narodnim jedinstvom Hrvata, Slovenaca i Srba u Monarhiji, moguće ostvariti, jer svi pripadnici tih naroda to hoće i jer je to u skladu sa odnosima u Evropi na kraju rata.²⁸

Njegova procjena o kraju rata nije bila točna, ali je vidljivo da je on osjećao da će se nakon rata desiti bitne promjene, koje će u međunarodne odnose unijeti novi način razmišljanja. On je dobro procjenjivao da raste nezadovoljstvo najširih slojeva naroda i njihova samosvijest, ne samo u Hrvatskoj, nego i širom Evrope i da će to bitno utjecati ne samo na revolucionarne događaje u Rusiji, nego na stanje duhova, pa i promjene

²⁵ Isto, 968.

²⁶ Isto, 963.

²⁷ Isto, 968-969.

²⁸ SZHS IV, 955-989.

društvenih odnosa u cijeloj Evropi, kao i da će rat nužno donijeti promjene u međunarodnim odnosima. Zato je i u ovom i drugim govorima i u mnogim člancima u “Domu” već od 1915. godine zahtijevao promjene socijalnih i međunacionalnih odnosa u Monarhiji i njezinu demokratizaciju.

Smatrao je da su požrtvovnost i zasluge hrvatskih vojnika u ratu i svi hrvatski naponi ipak donijeli neke rezultate, od kojih je prvi bio da Srbija nije mogla iznijeti pred Evropu hrvatsko pitanje na oštirci sablje kao makedonsko. Upozoravao je da Hrvatskoj i dalje prijete opasnost od talijanskih pretenzija prema hrvatskim obalama Jadranskog mora, koje su već prije rata jačale upravo zbog složne politike mađarskih i bečkih vladajućih krugova, koji su zbog svojih interesa za ta područja željeli tamo oslabiti hrvatski etnički element koji je tamo bio najjači, a zapravo su pomagali jačanju talijanskog elementa, a kojima od početka rata popuštaju zemlje Antante. Dokazivao je da su Dalmacija i istočne obale Jadranskog mora ne samo kolijevka hrvatske države i da i danas na tom području većinu stanovništva čine Hrvati, nego da su ona hrvatski prozor u svijet. Zalagao se za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, pa i Bosne i Hercegovine i slovenskih zemalja, smatrajući da bi ujedinjavanjem svi ti krajevi doživjeli kulturni i prosvjetni procvat.²⁹

Tijekom 1917. godine niz je događaja pridonio dramatičnom raspletu na kraju rata. Socijalno nezadovoljstvo najširih slojeva naroda rezultiralo je nizom revolucionarnih previranja u Rusiji, što je za posljedicu imalo pad carizma, u kojem je, među ostalim, Srbija imala najjačeg saveznika, a sile Antante su izgubile saveznika u ratu. Narodi u austrijskom dijelu Monarhije su iskoristili otvaranje Carevinskog vijeća za iznošenje svojih zahtjeva, pa je tako i Jugoslavenski klub podnio tzv. “svibanjsku deklaraciju”, u kojoj još uvijek u skladu sa trijalističkim koncepcijama o preuređenju Monarhije, traži ujedinjenje svih zemalja koje nastanjuju južnoslavenski narodi u okviru Monarhije. Na Krfu je sklopljen prvi sporazum između Jugoslavenskog odbora i vlade Kraljevine Srbije o stvaranju nove zajedničke jugoslavenske države.³⁰

Stjepan Radić je, prije svega pod utiskom raspoloženja naroda, koje je dobro poznao, i uvjerenja da najširi slojevi naroda, posebno seljaštvo, naglo politički sazrijevali, 5. lipnja 1917. godine podnio interpelaciju u kojoj predlaže donošenje novog zakona o izbornom pravu, kojim bi se uvelo aktivno i pasivno izborno pravo za sve muškarce starije od dvadeset godina, kao i pravo glasa za sve udate žene (i udovice) i djevojke, koje su svršile srednju školu ili samostalno vode gospodarstvo: kućanstvo, obrt, trgovinu. Isti prijedlog o donošenju novog izbornog zakona podnio je u kolovozu iste godine u formi prijedloga za osnivanje saborskog odbora za ustavno - političke reforme, koji bi izradio i prijedlog takvog zakona.³¹

Prvi puta u Saboru je o “svibanjskoj deklaraciji” govorio 18. srpnja 1918. godine, u interpelaciji u kojoj je zahtijevao od bana da posreduje da kralj primi predstavnike Hrvata iz svih hrvatskih zemalja, koji bi mu izložili zahtjev cijelog naroda o ujedinjenju svih Južnih Slavena u Monarhiji kao prvom koraku “k trajnom svjetskom miru”, a opravdanost takvog zahtjeva dokazuje pojavom deklaracije Jugoslavenskog kluba na Carevinskom vijeću, koja je izrazila “historijsku i međunarodnu važnost hrvatstva”.³² Na taj prijedlog ban je odgovorio da briga za krajeve van banske Hrvatske prelazi njegove ovlasti, pa on o njemu ne može raspravljati.

Idućeg dana Radić je, podupirući protuprijedlog dr. Ive Franka da se ne produžava Hrvatsko-Ugarska financijalna nagodba, okrivljavao Koaliciju da ne

²⁹ SZHS III, 27-33., 1204-1205.

³⁰ Usp.: Dragovan Šepić, Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije, Pula Rijeka, 1989., I-III, II dio, str. 95-186.; isti, Hrvatska politika i pitanje jugoslavenskog ujedinjenja, u knjizi: “Društveni razvoj u Hrvatskoj od početka 20. stoljeća, Zagreb, 1981., str.373-389-416.

³¹ SZHS V, 722-726.

³² Isto, 173-176.

brine za zaštitu hrvatskih prava, završivši to izlaganje riječima: “Mi smo koaliciju držali za slavensku, ali to nije, držali smo je za srpsku, ali ni to nije, a nikako je nismo držali za goru od magjaronske, ali to uistinu jest i zato ćemo joj mi iskopati grob kod budućih izbora, kao što ona nama kopa grob kod financijalne samostalnosti naše.”³³ Ta izjava je, izgleda, pokazatelj novog ciklusa sukoba između S.Radića i Hrvatsko-srpske koalicije, koji je neko vrijeme bio pritajen, što se osjećalo u nervoznom tonu Radićevih izlaganja i u čestim upadicama članova Koalicije tijekom njegovih govora.

U raspravi o proračunu 4. kolovoza 1917. godine on se nije osvrtao otvoreno ni na “svibanjsku deklaraciju”, niti na “Krfski sporazum”, koji je 20. srpnja sklopljen između Jugoslavenskog odbora i vlade Kraljevine Srbije o stvaranju buduće zajedničke jugoslavenske države nakon svršetka rata. Ponovio je da će Monarhija, ako želi opstati, morati zadovoljiti interese slavenskih naroda, jer bez njih nema ni Monarhije, ali bez Monarhije dolazi u opasnost opstanak slavenskih naroda, koji žive u njoj. Monarhija je ušla u savez sa njemačkim militarizmom, jer su njome upravljali pogrešni ljudi. Treba se nadati da će južna i zapadna Njemačka, koje su njemačkom narodu dale kulturu zbog koje ga cijeni cijeli svijet, pobijediti militarističku Prusiju. Boreći se protiv tog militarizma, narodi Antante imaju pravo da danas predstavljaju Evropu, ali i ona je griješila gledajući na pitanje Južnih Slavena samo kao na srpsko pitanje. Pad carizma u Rusiji, nadao se Radić, je to promijenio, ali je ostala opasnost da Antanta dopusti da na Jadranskoj obali njemački “Drang nach Osten” zamijeni talijanski iredentizam, što je još gore. Smatrao je da je u toj situaciji najbolje rješenje za južnoslavenske narode stvaranje kraljevine Hrvatske u okviru jake i ujedinjene Monarhije, a van nje slobodne Srbije i jake Bugarske. Ako to rješenje neće biti moguće, nego će biti nužno “radikalno rješenje”, onda će se ono nametnuti bez “dinastija Karađorđevića i Koburga”, rješavat će ga sami narodi: Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari, a on se nadao, da to neće biti topovima, nego “organizacijom kulturnom i ekonomskom”.³⁴

U tim uvjetima potrebna je zajednička politika slavenskih naroda u Monarhiji, posebno od kada su Česi u svojoj “svibanjskoj deklaraciji” pokazali brigu za Slovake, a Hrvati moraju svoju politiku postaviti tako da prvo sami definiraju svoje ciljeve i načine djelovanja. On je vjerovao da Hrvatima najviše odgovara da se za svoje interese bore sporazumnim djelovanjem svih hrvatskih stranaka i poštovanjem prava drugih naroda. Zato dosta detaljno govori o svojim motivima i pokušajima suradnje sa svim hrvatskim strankama, od Koalicije do Pravaša. Objašnjavao je da je u proljeće 1917. godine išao i u Budimpeštu, kao i vođe drugih hrvatskih stranaka, jer je smatrao da sama namjera novog ugarskog premijera da na razgovor pozove predstavnike svih, a ne samo nekih stranaka, daje mogućnost da do smjene stranke na vlasti dođe parlamentarnim putem, a to je, prema njegovoj ocjeni, najviši stupanj demokratskog ponašanja. No, tamo je Esterhazyu jasno rekao da Mađari moraju znati da Hrvati nisu spremni žrtvovati svoja nacionalna i državna prava ni u korist Mađara, niti u korist Srba, a da se zbog krutosti Mađara spor između Hrvata i Mađara pretvorio u socijalni spor. Taj spor se, ponavlja on, može razriješiti jedino dosljednim poštovanjem nagodbe i ukidanjem propisa i organa koji je krše, a zatim uvođenjem općeg prava glasa i “hrvatskim kursom”, tj. emancipacijom Hrvatske od Ugarske, ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, i uvođenjem “seljačke demokracije”, koja će biti u skladu sa hrvatskim potrebama.

On je i u ovom govoru izrazio nadu da će rat za Hrvate završiti povoljno, jer Hrvati su demokrati i Evropa ih ne treba tek pozivati da poštuju demokratska načela. Zbog takvih sklonosti, oni su u borbi za svoja nacionalna prava vi-

³³ Isto, 222.

³⁴ SZHS V, 450-478.

soko uzdigli svoj nacionalizam, ali ne žele “ni koricu tuđe zemlje”.³⁵

Tijekom ljeta 1917. Radić je podnio cijeli niz novih interpelacija o gospodarskim i socijalnim problemima, o ukinuću cenzure, o nasilnom ponašanju državnih činovnika, o nedemokratskim izjavama bana, o zaštiti interesa vojnika.³⁶ Pokazujući brigu za državopravni položaj hrvatskog naroda pitao je o sadržaju pozdravnog govora kralju kod predaje adrese i podnio interpelaciju o banovoj odgovornosti za kraljev odgovor hrvatskom saborskom predstavništvu na adresu, u kojem je rečeno da je temelj položaja hrvatskog naroda zajednica sa Ugarskom, što je jedna od najvećih povreda hrvatskih državnih prava, jer nigdje ne stoji da je Hrvatsko-Ugarska nagodba neraskidiva. Izlaganje je završio izjavom: “Danas smo mi još svi jednodušni, može antantina štampa pisati što hoće, može pojedine govore i izjave navlačiti sebi u prilog, naročito radi držanja Italije prema našim narodnim zahtjevima, kao i radi srpske vanjske politike, mi smo svi te misli stalno i nepromjenljivo, da se naš narodni problem, ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca, ne dirajući u Srbiju i Crnu goru, može provesti u monarhiji, ali ako se bude ovako dalje s nama radilo, ja ću biti prvi, koji se ne ću bojati vješala i koji ću vikati: dolje Habsburg”³⁷ Zbog te izjave je isključen sa trideset sjednica.

No, prije okončanja procedure oko isključenja, obrazložio je prijedlog o donošenju zakona o “sveopćem” izbornom pravu, iako je za žene to pravo ipak bilo ograničeno, kao i u gore spomenutom prijedlogu, ali je ipak u svojim zahtjevima bio radikalniji od zahtjeva svih drugih stranaka. Nakon toga morao je izostati sa sjednica i u Saboru se pojavio tek idućeg ljeta.

Cijelo vrijeme rata, osim tijekom 1915. godine, izlazio je stranački list “Dom”, kojeg je Radić uređivao i u kojem je bio glavni suradnik. Cenzura je onemogućavala da slobodno piše o mnogim temama, pa je u listu, kao i u posebnim brošurama, prenosio svoje saborske govore, kao i govore stranačkih i političkih saveznika.³⁸

Tijekom 1917. godine on je ostao distanciran prema akciji Jugoslavenskog kluba, koji je u Carevinskom vijeću podnio spomenutu “svibanjsku deklaraciju”, a još više prema akcijama tog kluba i tzv. Krfskom sporazumu. U “Domu” je tek u siječnju 1918. godine komentirao ta dva akta, uspoređujući ih sa programom HPSS. Zaključio je da je Svibanjska deklaracija najnejasnija, jer ne objašnjava da li se hrvatsko-srpsko-slovenska država, koja bi bila osnovana na temelju hrvatskog državnog prava, trebala zvati “Kraljevina Hrvatska” ili “Jugoslavija”, ili bi imala trostruki naziv. Za položaj Hrvatske nedovoljno je jasna i Krfska deklaracija. Program HPSS je, nasuprot njih, potpuno jasan, jer se zalaže za stvaranje samostalne hrvatske države kako na temelju hrvatskoga državnog prava, tako i prirodnoga prava naroda, a zalaže se i za južnoslavensku suradnju, u koju uključuje i Bugare, kao i za prirodnu vezu između hrvatske (jugoslavenske) i češke (zapadnoslavenske) slobode. On ipak pozitivno ocjenjuje deklaraciju čeških političara od 5. siječnja 1918. godine, i konstatira da je borba Čeha i Slovaka za državnu samostalnost “narodna slavenska politika”, za kakvu se on zalagao od osnivanja HPSS.³⁹

Novu nadu da će slavenski narodi moći svoja prava ostvariti u Monarhiji Radiću su dala Wilsonova načela o okončanju rata, među kojima je najznačajnije bilo pravo na samoodređenje, posebno za slavenske narode u Habsburškoj Monarhiji. Radić je bio oduševljen takvim angažiranjem SAD, a

³⁵ Isto

³⁶ Isto, 337-348.

³⁷ Isto, 745.

³⁸ “Za hrvatsku državu i za hrvatski seljački narod”, Osam najvažnijih govora iz ratnog zasjedanja Hrvat. državnog sabora od 14. lipnja do 6. srpnja 1915., Govornici: Tomo Jalžabetić, seljak, Novigrad Podravski; Fran Novak, župnik, Križevci; Stjepan Radić, književnik, Ludbreg; Stjepan Zagorac, župnik, Koprivnica, U Zagrebu, 1915.; “Mir, pravica i sloboda”, (govor S.Radića od 4. kolovoza 1917.) Zagreb, 1917.; “Temelji za budućnost Hrvatske, Habsburške monarhije i cijele Evrope, (govor S.Radića od 7. ožujka 1917.), Zagreb, 1917.

³⁹ “Dom”, Zagreb, br. 4/23. I. i br.5/6. II. 1918,

posebno nastojanjima da se nakon rata uspostavi novi međunarodni poredak, zasnovan na pravu i demokratskim odnosima, a ne na sili.⁴⁰

Iako se zalagao za suradnju svih slavenskih naroda u Monarhiji, posebno južnoslavenskih, on je i dalje upozoravao na probleme u njihovim međusobnim odnosima. Pisao je da Srbi u Hrvatskoj ne žele priznati hrvatsko državno pravo, nego da pod firmom narodnoga jedinstva u okviru Koalicije vode mađaronsku politiku. Slovenci nemaju razumijevanja za značaj hrvatskog državnog prava, jer ga sami nikada nisu imali, pa žele voditi politiku samo na temelju prirodnog prava. Hrvati ipak žele sa Slovencima i Srbima, “koji žive među nama”, jedinstvenu državu, ali ona mora biti “narodna demokratska hrvatska država”, na slavenskom temelju.⁴¹

Početkom travnja 1918. godine on piše da Česi mogu biti najbolji uzor za Hrvate, čime nagovještava svoju buduću orijentaciju prema suradnji, kako je on pisao, poljsko-češko-jugoslavenskoj, na stvaranju novih slavenskih država van Habsburške Monarhije. Kako su oni za historijsko-geografski temelj svoje državne samostalnosti uzeli češko-moravsko-šlesku, tako Hrvati trebaju uzeti trojedicu hrvatsko-bosansko-dalmatinsku, a kako Česi narodnim temeljem svoje države smatraju narodno jedinstvo sa Slovencima, tako Hrvati trebaju graditi svoje narodno jedinstvo sa Slovencima. No, i Česi i Hrvati imaju svoju “kalvariju”. Za Čehe su to domaći Nijemci, a za Hrvate Srbi graničari, doseljeni u ratovima s Turcima, koji vode protuhrvatsku i mađaronsku, ustvari mađarsku politiku.⁴²

Radić se u ožujku 1918. godine nije priključio grupi političara pod vodstvom Starčevićeve stranke prava, koja se u tzv. “Zagrebačkoj deklaraciji” izjasnila za zajedničko djelovanje svih Slavena, posebno Južnih, na liniji “Svibanjske deklaracije” iz 1917. godine, a kojom se zahtijevalo stvaranje jugoslavenske države u okviru Monarhije. Svoj stav je promijenio tek nakon govora ministra vanjskih poslova Austro-Ugarske grofa Czernina, koji je, i pored svih pritisaka iz države i inozemstva, odbio svaku mogućnost uspostavljanja ravnopravnih odnosa između naroda u Monarhiji i njene transformacije u federaciju, što je Radić ocijenio kao odbijanje svake mogućnosti da se Monarhija odvoji od militarističke Njemačke i izade na miran način iz rata. Tada se odlučio na poziv češkog političara Švehle priključiti zajedničkoj akciji slavenskih političara, koja je započela manifestacijama u Pragu.⁴³

Bogdan Krizman je na temelju pisanja Milade Paulove i sjećanja S.Budisavljevića zabilježio da je pozadina Švehlinog poziva bila želja da se odvajanjem Radića od Hrvatske stranke prava (Frankove) oslabi tzv. hrvatski blok i tako onemoguće kombinacije bečkih krugova da s vlasti u Hrvatskoj sruše Hrvatsko-srpsku koaliciju, koja je, po njihovim ocjenama, bila jedan od najjačih potpornja K.Tisze i kasnijeg ugarskog ministra predsjednika A.Wekerlea u održanju dualizma, pa je čak i jačala pozicije Ugarske u njenim odnosima s Njemačkom mimo Bečkih krugova. Signale za takvu akciju dao je Švehli S.Pribičević (koji nije došao u Prag, niti se pridružio akciji slavenskih političara sve do listopada 1918. godine).⁴⁴ Pitanje je, međutim, koliko je takva akcija imala stvarni značaj s obzirom na slijepo odbijanje austrijskih vladajućih krugova da bilo u čemu pokažu volju da priznaju prava slavenskih naroda na ravnopravnost u Monarhiji.

Nakon vrlo zapaženih govora građanima Praga, Radić je u “Domu” dokazivao da je od sada nužna narodna koncentracija i jedinstvena politika i suradnja Čeha, Poljaka i Jugoslavena na načelima miroljubivosti, za koja se zalagao američki predsjednik Wilson. On piše da više nije moguća ni

⁴⁰ Isto, br. 7/20.II 1918.

⁴¹ Isto, br. 13/27.III 1918.

⁴² Isto, br. 14/3. IV 1918.

⁴³ Isto.

⁴⁴ “Historijski pregled”, Zagreb, g.V/1959, br. 3, str. 272, Bogdan Krizman, Stjepan Radić 1918. godine

mađaronska, ni probečka, kao ni velikosrpska, odnosno, velikohrvatska politika, jer će nakon rata moći napredovati samo oni narodi koji će odbaciti nasilje i svoju politiku voditi miroljubivim sredstvima, u kojima će političke stranke služiti narodu a ne zapovijedati, te u čijim državama će se poštovati svaki rad, i fizički i duševni, a seljaštvo i radništvo će se smatrati glavnim izvorima narodnoga bogatstva i prosvjete. Takve tendencije prvi su uočili Česi, Slovenci, on sam i neki Hrvati i Srbi, a trebali bi ih slijediti i drugi.⁴⁵ Zbog takvog razvoja političkih prilika sada u Hrvatskoj, po njegovom mišljenju, postoje tri politička tabora: prvi čine starčevićanci, socijalisti, skupina oko lista "Novine" i "Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba", te HPSS - to je blok "jugoslavenske demokracije". Drugi je "taborić", kojem je jezgra Stranka prava, tj. "hrvatski rodoljubi stare škole", s kojima treba biti u sporazumu, ili barem u snošljivim odnosima. Treći tabor čine "zlosretni Mađaroni": srpski dio Hrvatsko-srpske koalicije, s kojima nema sporazuma i koje treba spriječiti da i u buduće odobravaju podređenost Hrvatske Ugarskoj.⁴⁶

Radić objašnjava i međunarodne aspekte novog češko-poljsko-jugoslavenskog saveza, pišući da je to savez naroda "na rubu bivše carske Rusije, u Podunavlju i na Balkanu", koji čine "pretežno Slaveni, ali ima tu i Romana", a onda su tu još Mađari, Grci, Albanci. Taj savez ne bi smio biti uperen ni protiv jednog drugog naroda, niti protiv jedne druge države. No, treba biti "jaka i trajna osiguracija i proti njemačkomu i proti talijanskomu i proti ruskomu možebitnomu imperijalizmu, ili vojničkom osvajanju".⁴⁷

Najopširnije i najotvorenije svoja tadašnja stajališta Radić je izložio u svom posljednjem velikom govoru, koji je održao 9. srpnja 1918. godine, odmah nakon povratka u Sabor, a koji je započeo konstatacijom da je rat još na vrhuncu "a kako će dugo biti na tom vražjem vrhuncu ne znam", ali su se ipak pojavili faktori njegove likvidacije.⁴⁸ Rat danas više ne likvidiraju "kraljevi i vojnici, koji su do tada upravljali državama i uveli svijet u rat", nego ga likvidiraju seljaci, radnici, svećenici, rimski papa i američki predsjednik Wilson. Prvi faktor likvidacije rata javio se još prije godinu dana ruskim revolucijama, ožujskom i listopadskom. To je "socijalna revolucija, ta još traje. Koji će biti njezini rezultati, njezine posljedice, to ne znamo, ali njezin utjecaj na likvidaciju rata, taj se već vidi i to se tiče i nas."⁴⁹ Drugi faktor likvidacije rata je američka sloboda "pametna i sređena", koja se zasniva na poštovanju rada i organizaciji inteligencije, američkom bogatstvu i američkoj socijalnoj jednakosti za sve koji rade", a ne kao "ruska, boljševička, u kojoj se za 50 rubalja kolje i ruši".

Radić je izrazio uvjerenje da se međunarodna politika orijentirala protiv upotrebe sile, a za prirodno zasnivanje odnosa na prosvjeti, pravici, duhovnoj i materijalnoj snazi. Takvoj orijentaciji se priklonila i Velika Britanija i pozvala sve narode da se izbere za svoju slobodu, no Hrvati na taj poziv ne mogu odgovoriti, jer uz duhovnu nemaju dovoljnu materijalnu snagu, ali u tome im može pomoći upravo demokracija malih germanskih i skandinavskih naroda, te radnička demokracija, koja se bori protiv njemačkog militarizma, protiv kojeg mora biti svaki prosvijećeni čovjek.

Prema novim pogledima na međunarodne odnose, kultura jednog naroda se očituje u njegovim odnosima sa susjedima. Engleska i Francuska su se izmirile još 1904. godine, a mire se i s Italijom. Radić se nadao da bi se u budućnosti mogle pomiriti i sa Njemačkom, a Njemačka s Rusijom. Tada bi se stvorio "raj na zemlji". No, za Hrvatsku su najznačajniji odnosi između Italije i Srbije, koji su "nepojmljivi" i, kad bi mir bio "monarhistički", mogla bi Hrvatska "platiti",

⁴⁵ Isto, br. 16/24.IV 1918.

⁴⁶ Isto, br. isto

⁴⁷ Isto, br. 21/1. srpnja 1918.

⁴⁸ SZHS VI, 1089-1103.

⁴⁹ Isto, 1098.

ali ako bude odlučivao narod, neće biti opasnosti, jer je talijanski narod jasno na putu nove orijentacije u međunarodnim odnosima.

Ova analiza međunarodnih odnosa pokazuje da je Radić davao veći značaj načelima od odnosa realnih interesa pojedinih zemalja, ali i da je takav stav uvjetovan spoznajom da bi, ako ta načela ne pobijede, Hrvatska mogla doći u nezavidan položaj, kao i da ona u borbi koja se oslanja prije svega na materijalne interese, nema dovoljno snage.

Polazeći od gore navedenih načela, Radić je u nastavku govora ponovio da su slavenstvo i jugoslavenstvo bili na stranputici dok su ga vodili sami Srbi i dinastija Karađorđevića. Otkada su Česi preuzeli vođenje politike na temelju evropskom, slavenskom i demokratskom, te na temelju prava naroda na samo-određenje, ta je politika pošla pravim putem. Česi su potražili sporazum s Poljacima i Južnim Slavenima, jer su shvatili da nakon raspada Monarhije moraju zemljama Antante ponuditi rješenje za stvaranje novog značajnog faktora protiv militarističke Njemačke.

No, ako Monarhija i opstane, sporazum Čeha, Poljaka i Južnih Slavena će imati pozitivne posljedice, jer je izazvao pažnju i uvažavanje Zapada i nastojanje Bugarske da promijeni vladu i pređe na stranu Antante. Za njom će, nadao se Radić, doći i Ukrajina, a sve to je ojačalo faktore u Monarhiji, koji nastoje zadovoljiti zahtjeve slavenskih naroda.

Hrvati su u "jugoslavenstvu" "historički narod", kao i Srbi, ali su Hrvati, Poljaci i Česi "da tako rečem aristokracija u slavenstvu" i zato trebaju u ova sudbonosna vremena povesti ostale Slavene: Slovence, Srbe, Bugare i Ukrajinice. Prvim korakom u Hrvatskoj treba potaknuti promjene u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, koja je vladajuća stranka, a živi od stare slave i zamućuje probleme pozivanjem na narodno jedinstvo. Ona ne brine za narod, nego vodi antidemokratsku politiku i politiku nacionalnog niveliranja. Dr Dušan Popović je u govoru koji je održao u saboru istoga dana prije Radića, izjavio da je on i Hrvat i Srbin, odnosno, da nije ni jedno ni drugo. Tu njegovu izjavu Radić je komentirao, govoreći da nije znao da je on (zastupnik Srpske demokratske stranke iz Srijemske Mitrovice i jedan od najboljih govornika Koalicije, koji je 26. studenog 1918. Stjepana Radića pratio do kuće da bi osujetio pokušaj njegovog ubojstva nakon povjесnog govora na Središnjem odboru Narodnog vijeća, iako je bio njegov politički protivnik) takav "boljševik". Stjepan Radić se zalagao za narodno jedinstvo, koje je slikovito opisivao kao narodno kolo u kojem će Slovenci, Hrvati i Srbi plesati obučeni u svoje prekrasne narodne nošnje, a ne da će se skinuti goli i plesati kao tri lude. On je smatrao da se iza takvih pokušaja niveliranja ne kriju dobre namjere, jer iza narodnog jedinstva održava se stara srpsko-madžaronska politika i može se govoriti; "u Bosni su Srbi sami u relativnoj većini, a s Muslimanima i u apsolutnoj, i zato mora biti dualistički kurs", "u Hrvatskoj i Slavoniji je nacionalno jedinstvo, pa kad je narod jedinstven, onda tu Srbi ne smiju biti manjina, nego sve, što je hrvatsko to je i srpsko; u Crnoj Gori i Srbiji, gdje nema Hrvata, tamo je naravno sve srpsko", pa je, dakle, svagdje sve srpsko, a nigdje ništa nije samo hrvatsko.⁵⁰

Iako je bilo sve jasnije da se Monarhija raspada (Radić se već u kolovozu uključio u osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba), on je nastavio podnositi brojne interpelacije o funkcioniranju državne uprave, gospodarskoj politici, nasiljima činovništva i žandara, problemima seljaštva i vojnika, o položaju učitelja i reformi školstva, u želji da banska Hrvatska, a onda i Država Hrvata Slovenaca i Srba, koja je nastala nakon raspada Habsburške Monarhije, bude što bolje organizirana da bi narod mogao vjerovati u svoju državu i boriti se za njen opstanak i da bi kao ravnopravna država sa Kraljevinom Srbijom ušla u novu državnu zajednicu Južnih Slavena.

⁵⁰ SZHS VI, 1089-1103.

Na zadnjoj sjednici sabora 29. listopada 1918. godine, kada su doneseni zaključci o raskidanju svih veza sa Austro-Ugarskom i kad je izražena namjera za stvaranje jedinstvene južnoslavenske države na cijelom njihovom etnografskom teritoriju, on je bio jedan od tri govornika, pa je podnio "prešni prijedlog da Sabor zaključi, da ne dozvoljava izvoz životnih namirnica izvan našega jugoslavenskoga narodnoga i državnoga područja", što je zapravo značilo zabranu izvoza i u Austriju i Ugarsku.

Iako je predsjednik Sabora dr. Pero Magdić tu sjednicu zaključio prijedlogom da će se iduća sjednica održati "u vrijeme, kada to potrebe uzištu", Sabor više nije sazvan na zasjedanje za cijelo vrijeme postojanja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije, a ponovno je konstituiran tek po odlukama ZAVNOHA, koji se na svom četvrtom zasjedanju 25. srpnja 1945. godine imenovao saborom Narodne republike Hrvatske.

Kako je vidljivo iz dosadašnjeg izlaganja, Stjepan Radić se u svojim govorima, prijedlozima i upitima bavio sa nekoliko grupa problema, koje je smatrao najznačajnijim i međusobno ih povezivao. Veliku pažnju je posvetio objašnjavanju uloge i položaja seljaštva u hrvatskom narodu i dokazivanju da njegova agrarna orijentacija odgovara ne samo potrebama hrvatskog naroda, nego da je agrarizam značajna pojava u tadašnjoj Evropi, a zatim i socijalnim, gospodarskim i prosvjetnim problemima hrvatskog seljaštva. Ništa manju brigu nije pokazao za interese hrvatskog naroda i njegov položaj u Austro-Ugarskoj i Evropi, dokazujući da Hrvati bez brige za seljaštvo neće moći osigurati ni političku samostalnost. U raspravama o jednoj i drugoj grupi pitanja on je naglašavao potrebu razvoja demokratskih odnosa, a prije svega proširivanja, odnosno uvođenja općeg prava glasa, što je tada bilo rijetko i u Evropi.

U njegovim govorima očituje se neobična kombinacija odličnog poznavanja međunarodnih odnosa, poznavanje teorijskih stajališta raznih evropskih autora o razvoju, ulozi i funkcioniranju država i nacija, poznavanja povijesnog razvoja evropskih država i naroda, ustavnih sustava i socijalnih odnosa u Evropi, a posebno dobro prilika u raznim krajevima Hrvatske i problema hrvatskih seljaka, kao i njegov veliki dar zapažanja, sposobnost analiziranja i donošenja lucidnih zaključaka, kao i naslućivanja razvoja događaja i političkih odnosa, ali i sklonost stvarno ili samo prividno nerealno optimističkim procjenama i zaključcima.

Značajno je njegovo dosljedno zalaganje za poštivanje načela demokracije, socijalne pravde i prava naroda na samoodređenje, za poštenu državnu upravu, koja će se držati zakona i poštivati prava građana i koja im treba služiti, a ne njima vladati, jer država samo upravlja u ime naroda dobrima koja narod stvara, kao i njegovo uvjerenje da ta načela moraju biti poštovana i u ratu. Smatrajući da u međunarodnim odnosima dominiraju interesi velikih država, a u nastojanju da Hrvate spasi od podjele između više država, on je prihvaćao kompromise. Prvo se zalagao za opstanak Habsburške Monarhije, iako je bio oštar i argumentiran kritičar ponašanja njenih vladajućih faktora, koji su po njegovom mišljenju, sami najviše doprinijeli tome da se ona raspadne, a zatim prihvaćao stvaranje jugoslavenske države, iako je već od 1902. godine sumnjao u mogućnost stvaranja ravnopravne državne zajednice Južnih Slavena zbog velikosrpskih tendencija prisutnih kod gotovo svih srpskih političara. Smatrao je da je stvaranje pojasa novih država od Poljske preko Češkoslovačke do Jugoslavije u interesu država koje su činile pobjedničku Antantu, a koje su željele na neki način razdvojiti i izolirati Njemačku od Italije i njih dvije od Rusije, nadao se da bi uski savez poljsko-češko-jugoslavenski (preko Gradišća) mogao onemogućiti imperijalističke težnje militarističkih velikosrpskih krugova i omogućiti konfederativno uređenje jugoslavenske države.

Summary

Stjepan Radić in the Parliament of the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia (1908-1918)

Before the beginning of the First World War the Croatian Folk Peasant Party did not have many deputies in the Parliament of the Kingdom of Dalmatia, Croatia and Slavonia, usually only three of a total of 88 deputies, and it won less than 10 per cent votes at elections. Nevertheless, Stjepan Radić was the most active Sabor deputy, and his addresses take up about 10 per cent of the Parliament stenographic records. At that time the Sabor did not work in as efficient and modern way as Radić would have liked, and he and other deputies made very long speeches. His were not empty orations but were often complete studies of certain issues, usually problems of the state-law and international position of Croatia, economic and cultural problems, and especially problems of the village. He advocated legal and democratic methods for the solution of all questions, considering them not only methods of work but an ideal in themselves, on an equal level with national independence and social security. He was convinced that the achievement of legality and democracy would bring the fulfillment of all other goals, in the interest of and as the right of every individual. His beliefs showed that he was sometimes unrealistically optimistic, but his discussions were based on a good insight into reality.

In the period after the First World War a strong social, democratic and national Croatian movement developed based on Radić's views. It secured the survival of a specific Croatian character in the period between the two world wars when the Croats lost state autonomy, and had a crucial influence on the development of the modern Croatian nation.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

29

ZAGREB

1996.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3

tel.: 385 (0)1 6120 150 fax: 385 (0)1 6156 879
385 (0)1 6170 685

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Stipe BOTICA

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
ENGLISKI JEZIK:**
Nikolina JOVANOVIĆ

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u veljači 1997. godine